

Forminnen i Nordanstig

Detta projekt har medfinansierats genom statsbidrag förmedlade av Länsstyrelsen i Gävleborg.

UPPTÄCK HISTORIENS SPÅR

Den här broschyren visar några av alla de sevärda fornminnen som finns i Nordanstigs kommun. Stråvan är att de utvalda platserna tillsammans ska berätta om kommunens historia från olika tidsepoker. Om skilda näringsfång och om såväl de välbärgades som de obesuttnas historia.

Broschyren är en del av ett LONA (lokalt naturvårds)-projekt – Fornminnen i Nordanstig. Projektets syfte är att informera om fornminnen som finns i kommunen, dels genom denna broschyr, dels genom informationsskyltar vid de utvalda objekt som saknar sådana. På lång sikt syftar det till att öka kunskapen och intresset för kulturhistoria hos såväl bofasta som besökare. Projektet har skett i samverkan mellan Nordanstigs kommun/samhällsbyggnadskontoret och Nordanstig Turism. Projektledare har varit Christina Bäckman Günther, som ansvarat för Gnarp, Ilsbo och Jättendal, tillsammans med Ulrika Christiansson som ansvarat för Bergsjö, Harmånger och Hassela. Även en referensgrupp, bestående av Camilla Eriksson Uddén, Ola Nilsson och Carin Walldin, har deltagit. Ola Nilsson har varit sakkunnig arkeolog och ansvarig för den antikvariska kvalitetssäkringen. Lena Berg Nilsson har framförallt bearbetat texterna i broschyren. Till alla föreningar, företag, organisationer och privatpersoner som visat stort engagemang

och som så frikostigt delat med sig av både tid och kunskap, vill vi passa på att rikta ett stort tack!

En viktig del av projektet har varit dialog med kommunens hembygdsföreningar och andra intresserade. Denna samverkan har resulterat i att de utvalda fornminnena inte bara är sådana som redan är välkända utan också sådana som tidigare mest uppmärksammats lokalt. Bland dessa finns både fornlämningar och sentida kulturhistoriska lämningar. Gemensamt är att det är fornminnen som engagerar och berör. Platser kring vilka spännande berättelser och fascinerande människoöden ofta är knutna.

De lästips som ges är endast ett urval publikationer, för mer information hänvisas till material från hembygdsföreningar och andra intresseföreningar i Nordanstig samt deras hemsidor. För uppgifter om lokaler med RAÄ-nummer hänvisas till www.fmis.raa.se.

Men som alltid... när man väljer något, väljs något annat bort. Kanske saknar du något fornminne i broschyren, kanske upptäcker du istället ett nytt, alldeles runt knuten! På vissa av platserna är historiens spår tydliga, andra kräver lite mer av betraktaren. Några är lätta att nå, till andra kan det vara en bit att vandra. Så packa fikakorgen, ta broschyren i handen, och ge dig ut på en intressant upptäcktsfärd bland Nordanstigs fornminnen!

NORDANSTIGS KOMMUN

Nordanstig från forntid till historisk tid.....	3-5
Norrstigen	6
Karta över Nordanstigs kommun.....	20-21
Nordanstigs skärgård	40

BERGSJÖ

Samer i Bergsjö	7
Järnålder kring Storsjön	8-9
Skålgropar i Ålgered	10
Fångstgropssystem vid Flentjärnarna.....	11
Blåstbruk vid Grännsjön	12

GNARP

Gravfältet på Gnarp skaten	13
Vettbergets fornborg.....	14
Gryttjesvallen.....	15
Milstenen vid Gnarps kyrka.....	16
Kolmilan i Årskogen.....	17
Gnarps masugn och Gruvberget.....	18

HARMÅNGER

Avrättningsplatsen vid Stigsängarna	19
Arkeologistigen	22
Holm	23
Kastalen vid kyrkan	24
Vattrings gravfält och boplatser.....	25

HASSELA

Kyrkoruinen i Hassela kyrkby	26
Järnåldersgravfältet i Hassela.....	27
Hasselafinnarna.....	28-29
Platser med personligheter	30-31

ILSBO

Fornborgen på Börberget.....	32
Pestkyrkogården.....	33
Häxprocesserna i Ilsbo.....	34

JÄTTENDAL

Stenåldersboplatser i Häcksta	35
Bronsåldersrösen på Vålmyrknallarna	36
Gravarna i Edsfors	37
Maktcentrum i Nordanstig	38-39

Text och fältarbete:

Foton:

Kvalitetssäkring:

Redigering och handledning:

Grafisk form:

Original och tryck:

Kartor

Christina Bäckman Günther och Ulrika Christiansson.

Christina Bäckman Günther, Ulrika Christiansson, Owe Walldin, Camilla Eriksson Uddén, Lena Berg Nilsson, Lasse Gradin, Bertil Sundin, Ola Nilsson, ArcMontana/Landskapsarkeologerna.

Lena Berg Nilsson, ArcMontana/Landskapsarkeologerna.

Gunilla Schelin, Schelin Illustrationer AB.

Gradin Text och Bild AB. Tryckår 2014.

Nordanstigs kommun.

NORDANSTIG FRÅN FORNTID TILL HISTORISK TID

Vid kommunsammanslagningen 1974 valdes namnet Nordanstig på den nya kommunen, ett namn som tidigare brukats i kyrkliga sammanhang. 1358 sägs vara första gången Nordanstig nämns i skrift, men det är inte helt klarlagt då originaldokumentet är förkommet och omnämmandet sker i en mer än 300 år yngre avskrift.

Oavsett när Nordanstig först användes börjar Nordanstigs historia långt tidigare, för cirka 10 000 år sedan, när inlandsisen drog sig tillbaka och landet höjde sig ur havet. Först som öar i en ytterskärgård, men genom strandförskjutningen blev landområdena mer sammanhängande med djupa vikar som skar in i landskapet. Människor strövade genom området och blev med tiden bofasta. I Nordanstig finns flera kända stenåldersboplatser och den huvudsakliga försörjningen baserades på jakt och fiske. En effektiv jaktform var fångst i gropar, vilket flera fångstgropssystem minner om.

Fångstkulturen fortsatte dominera Norrlandskusten under bronsåldern. Boplatser från denna tid är svåra att identifiera i landskapet, istället är det framförallt kuströsen, det vill säga gravar, vi ser på många platser i Nordanstig. Bronsåldersrösena är idag belägna tämligen långt inåt land, men var då väl synliga från vattenvägarna.

Under äldre järnålder slår boskapsskötseln igenom på allvar längs Norrlandskusten och under förromersk järnålder uppstår permanent bebyggelse, i andra delar dröjer det till omkring Kristi födelse. Arkeologiskt syns det främst genom gravar och bebyggelselämningar. Den äldre järnåldersbebyggelsen i Nordanstig kännetecknas av lämningar efter långhus synliga som stora husgrunder och terrassliknande platåer. Det är också från denna tid som storhögar, härstammar, till exempel Kungshögen i Jättendal.

I slutet av äldre järnålder och början av den yngre sker en markant förändring i det arkeologiska materialet. I princip saknas arkeologiska fynd från vendeltid, och såväl odling som bebyggelseutveckling verkar ha upphört. Orsakerna är fortfarande en stor forskningsfråga, och bland teorierna finns för hårt nyttjad mark, pest, missväxt och politisk konflikt. Från samma tidsperiod är ändå ett antal järnframställningsplatser kända. Även anläggandet av fornborgar som börjat omkring Kristi födelse antas kulminera under denna tid.

Under vikingatid ökade folkmängden och bosättningar tränger längre in i älvdalarna. I Hassela socken tycks expansionen ske senare, under tidig medeltid, något som kan

På sommarvägarna i Norrland färdades man under medeltiden sannolikt bäst till fots eller på hästryggen. Ett färdssätt som här illustreras med hjälp av Olaus Magnus bild av en sommarresas vedermoder. Ur "Historia om de Nordiska folken." 1555.

Utsikt från Vettberget i Gnarp.

ses genom att det bara finns ett känt järnåldersgravfält där. Den yngre järnålderns bebyggelse är emellertid svår att hitta, till stor del beroende på att den i allt väsentligt sammanfaller med dagens bebyggelse, medan lämningar i form av till exempel gravar och järnframställningsplatser är desto vanligare. Även om det funnits maktkoncentrationer i Hälsingland redan under äldre järnålder är det framförallt under vikingatid och tidig medeltid det framträder tre huvudbygder i Hälsingland – Nordanstig, Sunded och Alir. I var och en av dessa har sedan en kungsgård legat, i Nordanstigs fall i Jättendal.

Under 1000-talets andra hälft börjar kristendomen göra sitt intåg i Nordanstig. Genom sockenbildningen runt 1200 blev området en del av den kyrkliga gemenskapen i Europa. Vid 1300-talets mitt vidtog den senmedeltida agrarkrisen och pesten svepte fram. Den exakta verkan i Nordanstig är okänd, men förefaller inte ha varit alltför dramatisk.

Det kamerala materialet visar att det omkring 1550 fanns hela 76 byar i det område som motsvarar Nordanstigs kommun. När betet nära byarna inte längre räckte till anlade man fäbodrar. Av allt att döma har det funnits ett fungerande fäbodsystem i Hälsingland redan under medeltiden, men det var under 1700- och 1800-talen som fäboddriften var som mest intensiv. En viktig näring var förmodligen fortfarande blästbruket, nu som en utmarksnäring. Under 1600-talet tas de sista orörda skogsområdena i Nordanstig i anspråk av de finska kolonistörerna, som genom svedjebruk odlade upp de karga moränmarkerna i Hassela. Under samma århundrade börjar också järnbruk anläggas. Med bergsbruket

Stenålder – 1800 f.Kr.	Bronsålder 1800-500 f.Kr.		Järnålder 500 f.Kr. – 1050 e.Kr.				Medeltid 1050-1500 e.Kr.	Historisk tid 1500 e. Kr. –
	Äldre bronsålder 1800-1100 f.Kr.	Yngre bronsålder 1100-500 f.Kr.	Äldre järnålder 500 f. Kr – 600 e.Kr		Yngre järnålder 600 e.Kr – 1050 e.Kr			
			Förromersk järnålder 500 f.Kr.-Krf.	Romersk järnålder Krf – 375/400 e.Kr.	Folkvandringstid 375/400-600 e.Kr.	Vendeltid 600-800 e.Kr.	Vikingatid 800-1050 e.Kr.	

påverkas landskapet kraftigt bland annat genom den ökade kolningen, vilket ett stort antal lämningar visar, och genom vissa gruvförsök. Även tjärbränning har förekommit, men har lämnat få kända spår i Nordanstig.

Fjällsamerna som nyttjade Hälsingekusten som vinterbete och skogssamerna som befann sig i Hälsingland på sommaren har också lämnat få spår efter sig. Däremot har de så kallade "sockenlapparna" det vill säga bofasta samer som från och med 1700-talet anställdes i socknarna, lämnat spår som idag framförallt kan skönjas i existerade ortnamn.

Under slutet av 1800-talet påverkades Nordanstigs skogsbygder alltmer av den begynnande industrialiseringen och de har förmodligen aldrig, varken förr eller senare, varit så befolkade som under denna period. Många områden som vi idag betraktar som avlägsna och öde myllrade då av liv. Likaså myllrade kusten och skärgården av liv, präglad av sjöfart och fiske, särskilt sedan kustfisket slog igenom kommersiellt under 1500-talet.

Havet, sjöar och vattendrag har historiskt sett alltid varit viktiga för samfärdsel. Tidigt fanns också ett omfattande nätverk av stigar och mindre körvägar som band samman byar. Om detta minner runstenar redan under yngre järnålder, medan milstenar visar på 1600- och 1700-talets huvudvägar, vägar vars sträckningar dessutom delvis överensstämde med den äldre Norrstigen.

Gran.

LÄSTIPS

Brink, Stefan. (Red.). 1994. Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 27. Hälsinglands bebyggelse före 1600. Stockholm.

Eriksson, Katarina, Persson, Maria & Ulfhielm, Bo. 2007. Arkeologisk forskningshistorik över Gävleborgs län. Länsmuseet Gävleborg, rapport 2008:05.

NORRSTIGEN

Redan i Hälsingelagen omtalas den väg som löpt längs Norrlandskusten – Norrstigen. Även om Norrstigen där beskrivs som en vinterväg, har den med säkerhet haft en motsvarighet även sommartid. Med utgångspunkt i Ödmården mellan Gästrikland och Hälsingland passerade den kungsgårdarna i landskapet och vidare upp genom Medelpad och Ångermanland.

På en karta från 1790 är den gamla kustlandsvägen i Hälsingland markerad och motsvarar i princip den äldre Norrstigens sträckning. Denna överensstämmer också med en odaterad karta som visar vägen genom Harmånger och Jättendals socknar. På den är vägen markerad längs Stigsjöns (nuvarande Vasstjärns) östra sida, vidare genom ”Stighz skogen” till Vattring, förbi Harmångers kyrka och Jättendal där den passerar Kungsgården och vidare förbi Bälingsjön mot Gnarp. Därifrån bör den via Gnarp ha gått genom Årskogen mot Njurundabygden. Sträckningen är ungefärligt markerad på kartan över Nordanstigs kommun i denna broschyr.

Ytterligare några platser i Nordanstig kan sannolikt kopplas till Norrstigen, till exempel bör Stering i Harmånger, utifrån betydelsen av ortnamnets förled ”Stig”, ha passerats. En annan är offerkällan i Lunde i Jättendal, där man på mitten av 1950-talet reste en sten till minne av Norrstigen. En del förmodar också att Norrstigen passerat Bosta i Gnarp, i närheten av platsen för det så kallade ”Bostafyndet”.

Norrstigens exakta sträckning är inte klarlagd i sin helhet. Vissa övergivna vägnitt som kan ha varit en del av denna är registrerade i Fornminnesregistret, men i många fall har det senare vägnätet samma sträckning som Norrstigen en gång hade.

Landsvägens sträckning genom Jättendal. Detalj ur odaterad geografisk avritning över Harmångers och Jättendals socknar. Lantmäteristyrelsens arkiv, V 17-1:1.

LÄSTIPS

Brink, Stefan. 1984. *Ortnamn i Hälsingland*. Stockholm.

Friberg, Nils. 1951. *Vägarna i Västernorrlands län*. Stockholm och Härnösand.

Lundell, Jan. 2007. *Vägen Norrstigen och hamnen Gackerön*. Medeltid i Hälsingland, 15 häftet.

SAMER I BERGSJÖ

Lappstugevägen har fått sitt namn av en stuga nedanför Bälleberget som en sockenlapp i Bergsjö socken, Lars Rör, byggde vid 1700-talets slut. Stugan brändes ner i samband med att ett villaområde planerades och byggdes på platsen på 1960-talet. En sockenlapp var en bofast same som i mindre skala bedrev renskötsel, var slaktare eller kastrerade hästar och andra husdjur i socknen och ägnade sig åt jakt, fiske samt hantverk.

Lars Rör var en berest man. 1804 reste han, med hustru och treårig son, till Österrike med renar i gåva till kejsaren i Wien, där de blev väl mottagna. Lars fick till och med en medalj. Av åtta renar som de hade med sig överlevde endast ett par. Passet för hemresan, daterat i Wien 1805, hängde länge på väggen i Lappstugan.

Enligt en tradition begravde Lars Rör en dotter i närheten av stugan, den så kallade "Sameflickans grav". Viss sanning kan ligga i detta, för när villorna på Lappstugevägen byggdes ska ett barnskelett ha påträffats.

På närbelägna Västra Bälleberget finns också lämningar av en fågelfångstanläggning (RAÄ Bergsjö 101:1) av en sort som använts för att fånga främst orrar. Den är synlig genom 2-4 meter långa stensträngar. Man tror att dessa anläggningar byggts av samerna efter att de förlorade rätten att inneha bössor, under den tid på året viltet var skyddat. Kanske är det Lars Rör, eller någon av hans föregångare, som anlagt denna. Samma förninnestyp finns också vid Lappberget i Ilsbo.

Fågelfångstanläggning.

Lappstugan på Bälleberget. Foto: P. J. Pettersson

Samehantverk.

HITTA HIT

Lappstugevägen ligger nedanför Bälleberget i södra Bergsjö. Fågelfångstanläggningen ligger cirka 25-30 m väster om Friluftfrämjandets stuga på Västra Bälleberget, dit man kommer genom att åka av från väg 758 in på Zättlinsväg, sedan höger in på Bällebergsvägen. Passera Tallgränd och Lappstugevägen och sväng in på Lägervägen. Mellan nr 10 och 12 finns en skogsbilväg där man kan parkera. Därifrån går en skogsstig till masten på berget. Några meter väster om masten finns en annan skogsstig varifrån stugan syns.

LÄSTIPS

Svanberg, Ingvar. 1981. **Sockenlapparna i Hälsingland 1757-1768**. Hälsingerunor.

Wennstedt Edvinger, Britta & Ulfhielm, Bo. 2004. **Samer i Hälsingland**, Rapport – Länsmuseum Gävleborg 2004:06.

JÄRNÅLDER KRING STORSJÖN

I hela Bergsjö socken finns över 200 registrerade lokaler med gravar från järnåldern. Det innebär att Bergsjö, efter Jättedal, är den socken i Nordanstig som har flest järnåldersgravar.

Järnålderns boplatser finns oftast nära eller i anslutning till gravfälten. Enligt en gammal ramsa ska de första invånarna i socknen ha varit ”Klämmet i Kitte, Sjul i Djupe, Knut i Sunne och Bonn på Ön”. De byar som nämns i ramsan är alla belägna runt Kyrksjön och Kittesjön, där bygdens järnålderslämningar också är koncentrerade. Det kanske inte är så förvånande med tanke på att det fanns goda förutsättningar för till exempel jordbruk längs sjösystemet och kommunikationer i form av vattenvägar.

I Högen, söder om Bergsjö kyrkby förekommer flera järnåldersgravfält. I Ravik finns flera högar, husgrundsterrasser och stensättningar. Vid Sagaliden och i Djuped finns gravfält med högar och stensättningar. Norr om Djuped ligger ytterligare högar och husgrund-

Vy över Storsjön.

HITTA HIT

Sväng av mot Högen från väg 758 mellan Hudiksvall och Bergsjö. Man passerar då ett flertal av järnåldersgravarna. Till gravhögar vid Sundet i Högen svänger man av mot badplatsen från väg 758 norr om Högen mot Örnjantesvägen. Håll vänster mot Sundet. Vid Sundet finns gravhögar, bord och grillplats, samt en stuga där det finns information om Högens historia. Till järnframställningsplatsen åker man vägen söder om Storsjön, mellan Högen och väg 760 mellan Harmånger och Vattlång. Järnframställningsplatsen ligger längs bäcken mellan Hammaren och Vallen.

LÄSTIPS

Högström, Erik. 1921. Bergsjö sockens historia. Jönköping.

Widholm, Signe, Pettersson, Per Johan & Högström, Erik (red.) 1974. Bergsjö – en hembygdskbok. Malung.

sterrasser och vid badplatsen i Högen finns fyra högar. På väg mot Sundet, på västra sidan mellan Storsjön och Kyrksjön, finner vi ytterligare högar och husgrundsterrasser och framme vid Sundet ligger två gravhögar (RAÄ Bergsjö 11:1 och 12:1) samt en stuga med information om områdets historia.

Förutom dessa järnålderslämningar finns ytterligare järnåldersgravar runt Storsjön och Kyrksjön. I Bergsjö kyrkby finns gravhögar och husgrundsterrasser och vid Berge grav- och boplatssområde, som ligger i korsningen mellan väg 307 och väg 758, är det cirka 25 fornlämningar, i form av högar, stensättningar och husgrundsterrasser registrerade. I detta område finns också spår av bosättning genom stensträngar, röjningsrösen och övergivna odlingsytor. Idag är området tämligen igenväxt så de flesta lämningarna är mycket svåra att se. I Sundet öster om sjön, vid Trösten, ligger ett gravfält med ett flertal högar, husgrundsterrasser och runda stensättningar. Längre norrut vid Trösten förekommer flera grav- och boplatssområden och stensättningar. Ytterligare järnåldersgravar finns även runt Storsjön i Harmånger socken.

Också på öarna i Storsjön påträffas järnålderslämningar. På Borgön finns en fornborg och på Storön förekommer både terrasseringar och husgrunder.

Vid Trösten har man också funnit bland annat ett spadformigt ämnesjärn och vid Bodviken i Harmånger socken finns spår efter järnframställning. Mer information om järnframställning finns på sidan 12.

BERGSJÖKOÅ

Norra Hälsinglands Järnväg var en smalspårig järnväg som även kallades Bergsjöbanan. Den invigdes i december 1896 och sista turen kördes på nyårsafton 1961.

Tåget som trafikerade banan kallades Bergsjökoa, och en av vagnarna finns uppställd på hembygdsgården i Bergsjö.

SKÅLGROPAR I ÄLGERED

Vid hembygdsgården Hazeliusgården i Älgered finns 15 skålgropar och tre rännor i en häll (RAÄ Bergsjö 198:1). På hällen finns även ristningar från historisk tid (RAÄ Bergsjö 198:2), bestående av inhuggna initialer och årtal, enligt uppgift gjorda av USA-emigranter i slutet av 1800-talet.

Skålgropar är nedknackade och slipade gropar i hällar eller lösa block. De kan vara upp till 30 cm i diameter och djupet kan variera mellan ett par millimeter till tio cm. Skålgroparna anses ha sitt ursprung i bronsålderns religiösa kult, men de kan vara återanvändna under historisk tid. De benämndes i äldre tid för "älvkvarnar" och emellanåt knackade man då även nya. Läget på skålgropshällen i Älgered med exponeringen mot den nutida åkermarken gör att man lätt kan föreställa sig ett ursprung i bronsåldern, men avsaknaden av andra lämningar från den tiden i trakten talar emot.

Ända in på början av 1900-talet offrade man vid älvkvarnar, då man trodde att vissa sjukdomar orsakades av älvor. Kulten innebar att groparna smörjdes in med ister eller annat fett och att dockor, tillverkade av hår, naglar och delar av kläder från den sjuke, offrades. Även knappnålar och mynt kunde offras.

HITTA HIT

Åk väg 307 mellan Jättendal och Hassela. I Älgered, sväng av vid skylt Hembygdsgård. Hällen med skålgropar finns nedanför hembygdsgården mot åkern.

LÄSTIPS

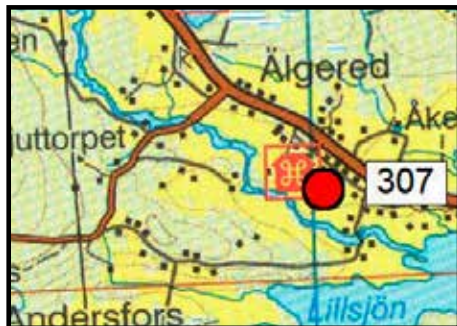
Grundberg, Leif. 2000. Älvkvarnskult och offerkällor. Människors platser – tretton arkeologiska studier från UV. (Red.) Ersgård, Lars. Riksantikvarieämbetets arkeologiska skrifter No 31, 2000. Hammarstedt, Nils Edvard. 1920. Svensk Fornetro och folksed i bild och ord. Stockholm.

Hazeliusgården i Älgered med skålgropshällen i förgrunden.

Skålgropar på hällen i Älgered.

FÅNGSTGROPSSYSTEMET VID FLENTJÄRNARNA

Som på ett band invid riksväg 307, längs en rullstensås strax söder om Flentjärnarna ligger ett bågförmigt fångstgropssystem (RAÄ Bergsjö 330:1), längs en sträcka av 360 meter. Systemet består av sju fångstgropar med ett inbördes avstånd av 30-55 meter. Det har funnits flera, men några är bortschaktade i samband med vägbygge och täktverksamhet.

Fångstgroparna hade en konisk form och var försedda med en så kallad sparklåda av trä i botten för att låsa djurets ben så att de inte kunde fly ur gropen. Några av groparna vid Flentjärnarna har rektangulär botten vilket antyder att de haft en sparklåda. De flesta av groparna är 3-4 meter i diameter samt har ett idag synligt djup mellan 0,6-1 meter. Söder om fångstgropssystemet ligger ytterligare gropar (RAÄ Bergsjö 180:1-2, 331:1, 332:1-2, 333:1, 334:1-2 och 335:1) som troligtvis också har ingått i systemet.

Fångstgropssystemen brukades vanligtvis för älgfångst och ofta byggdes stängsel mellan groparna. Groparna kunde också vara försedda med åtel i form av lövkärvar eller liknande, var dolda med mossa och ris samt täcktes med klent virke. Älggropar har använts från stenåldern och var vanliga fram till 1600-talet. Fångstgropar för älgjakt förbjöds 1865.

Det fanns även gropar för vargfångst, så kallade varggropar. Dessa hade ofta stensatta kallmurade väggar, och är ofta fortfarande välbevarade. De var större, ca 5-10 meter i diameter, och låg ofta ensamma eller par i närheten av gårdar och byar.

Illustration av älg i fångstgrop.

HITTA HIT

Åk väg 307 mellan Jättendal och Hassela och söder om Flentjärnarna vid Ede. Några fångstgropar ligger längst med denna väg på östra sidan. Fångstgropssystemet är beläget på åsen i området mellan väg 307 och vägen mot Bölsås.

LÄSTIPS

Kulturmiljövård i skogen. 1992. Skogsstyrelsen & Riksantikvarieämbetet.

BLÄSTBRUK VID GRÄNNSJÖN

Järnframställningsplatsen vid Grännsjön är belägen på en sandig platå vid en brant sluttning ner mot en myr. På platån syns två mindre gropar, spår efter arbetsgropar vid ugnarna - av ugnarna syns inget idag - medan avfallet, slaggen, har kastats utför sluttningen, idag synlig som en flack slaggyvarp, cirka 10 meter i diameter.

Ett ålderdomligt sätt att framställa järn är att smälta sjömalms, myrsmalm eller rödjord i blästerugnar, en metod som idag benämns blästbruk. Metoden innebar att man varvade malmen med kol i en ugn och tillförde syre med hjälp av en bälg för malmens reduktion till metalliskt järn. Det man ofta ser idag på sådana platser är avfallsprodukten – slag i form av ett yttäckande lager eller ett slaggyvarp. Järnframställning i denna form förekom i Sverige redan under bronsåldern, cirka 1000 år f. Kr., men den huvudsakliga kända produktionen skedde under yngre järnålder och medeltid, även om detta sätt att framställa järn användes fram till 1800-talet. Järnålderns framställning var oftast knuten till den dåtida bygden medan produktionen under medeltid i huvudsak var en utmarksnäring, det vill säga avses i förhållande till bygden.

Två järnframställningsplatser till finns i närområdet, vid Grännsjöns strand, men dessa är svårt skadade av erosion. Ytterligare ett bra exempel på en järnframställningsplats, om än belägen på Harmångersidan av sockengränsen, finns vid bäcken mellan Hammaren och Vallen vid Bodviken i Storsjön (RAÄ Harmånger 9:1). Inte heller där har själva blästerugnen påträffats.

Slagg vid järnframställningsplatsen vid Grännsjön.

HITTA HIT

Åk väg 758 mellan Bergsjö och Gnarp, sväng av mot Grännsfors. Fortsätt förbi Grännsfors Bruk, efter ett tag kommer Grännsjön att synas på vänster sida, fortsätt fram till en Y-korsning, håll höger och följ sedan vägen tills Grännsjön återigen är synlig på vänster sida. Sväng in på en skogsväg till höger och åk cirka 800 m. På vänster sida passeras en gles, gallrad äldre tallskog. Stanna vid slutet av denna. Järnframställningsplatsen ligger i slänten på höger sida av vägen.

LÄSTIPS

Englund, Lars-Erik. 2002. **Blästbruk**. Stockholm.

Jensen, Ronnie & Liasen, Katarina. 2002. **Hälsingland och järnet**. Gammal Hälsingekultur. (Meddelanden från Hälsinglands fornminnessällskap nr 3-4 2002).

GRAVFÄLTET PÅ GNARPSKATEN

Vid Gnarpsskaten, söder om Sörfjärden i Gnarp, finns gravfält från bronsåldern och äldre järnåldern (RAÄ Gnarp 81:1) och delar av området ligger inom ett naturreservat.

De högre belägna långrösen och runda rösen med så kallade "brätten" eller andra kantkonstruktioner är från bronsåldern. De större rösen som är lägre belägna härrör från den äldre järnåldern och saknar dessa kantkonstruktioner. Dessutom finns rader av tätt liggande stensättningar med kal stenfyllning. Sammantaget finns 25 stensättningar och elva rösen i området. Det största röset är 22 meter i diameter.

Vid ett av rösen hittades en amfora, som härstammar från romarriket. Denna är ovanlig på våra breddgrader och användes som förvaringskärl för exempelvis vin eller olja, men även som gravurna. Det tyder på långväga handelsförbindelser med medelhavsområdet. Internationell handel upprätthölls redan under bronsåldern av stormän och hövdingar.

Utmed Gnarps kust finns ytterligare två områden med stora kuströsen. Holmyrberget som ligger norr om Sörfjärden och vid Moningsstrand, norr om Norrfjärden. Gravfälten vid Nordanstigs kust ingår i det så kallade norrländska kuströsestråket, som börjar vid Dalälven och sträcker sig upp till Kalix i norr.

Vid Holmyrberget finns 40 stensättningar och åtta rösen. Tre av dessa är långrösen, och det längsta som kallas "Ryssgraven" är 35 meter långt och 8 meter brett.

Vid Moningsstrand, finns flera långrösen från bronsåldern. Ett av dessa har en hällkista och dessutom finns en stensättning från järnåldern i området.

Amforan från Gnarpsskaten.

Hällkista vid Moningsstrand.

HITTA HIT

Sydost om Sörfjärden i Gnarp sticker en lång udde ut som kallas Skatudden. Gnarpsskatens naturreservat med gravfälten ligger på Skatuddens yttersta del sydost om Sörfjärden. Vandra Kustleden åt sydost från Varpsand i Sörfjärden eller åk en skogsbilväg österut från Kustvägen strax söder om Gnarpssbadens golfbana. En stig leder från vägens slut till naturreservatet.

LÄSTIPS

Smeds, Staffan. 2006. *Sörfjärden – bilder från ett sekel*.

VETTBERGETS FORNBORG

Fornborgen (RAÄ Gnarp 79:1) ligger på Gnarps Vettberg, vid Lunnsjöns nordöstra strand, idag cirka 2,5 km från havet. Namnet kommer från ”Vette”, som betyder vårdkase. Huvudmuren är omkring 70 meter lång och löper längs den östra sidan. En öppning i muren mot nordost visar platsen för ingången. Bergssidorna mot söder och väster är mycket branta och utgjorde på så sätt ett naturligt skydd mot inkräktare.

I forna tider kom fienden säkerligen mestadels havsvägen och från berget kunde man lätt bevaka farleden. Det förmodas även att det kan ha funnits en väg längs med bergets norra sida som bevakades. Fågelvägen var det omkring 3 km till byarna i Gnarpdalen. Det sägs att fornborgen även i senare tid användes som tillflyktsort när ryssarna år 1721 härjade kusten.

Fotsulan i grottan på Vettberget.

Vettbergets fornborg.

I närheten av huvudmuren mot öster, finns en 12 meter djup grotta, där det på väggen syns en fotsula, men det är osäkert om det är en ristning eller om det är en naturbildning. En gammal sägen berättar om en stor silverskatt som ska ligga gömd i berget, bevakad av vittror.

I början av 1800-talet användes vårdkassen fortfarande för att larma befolkningen vid fara. Eldpåverkade stenar i borgens norra del visar var kassen funnits. I Nordanstig har det också funnits vårdkassar i Ilsbo, på Vettberget och i Mellanfjärden i Jättendal, Bålleberget i Bergsjö samt på Kanonberget i Harmånger.

HITTA HIT

Från Gnarp: Kör mot Sörfjärden cirka 4 km. Ta av till höger i Milsbro, strax innan bron över Gnarpån. Kör 200 m och parkera nedanför vägbom. Följ vägen 200 m och sedan markerad stig till vänster, cirka 2 km lång.

Från Jättendal: Kör mot Härte och sväng norrut på skogsbilvägen cirka 2 km innan Härte. Kör cirka 4 km och parkera vid vägen varifrån markerad stig (cirka 1 km lång) leder upp till fornborgen.

LÄSTIPS

Hallström, Gustaf. 1927. *Norrlands bygdeborgar*. Stockholm.

Johnson, Victor. 1979. *Vårdkassar*. Hälsingerunor.

Mogren, Mats. 2000. *Faxeholm i maktens landskap*. Lund.

GRYTTJESVALLEN

Fäboden Gryttjesvallen i Gnarp brukades fram till slutet av 1800-talet. Nu återstår endast grundstenar och några spismursrösen av de 12 fäbodstugor som en gång stod på vallen (RAÅ Gnarp 199:1). I början av 1930-talet revs den sista stugan.

Gryttjesvallen är dokumenterad sedan 1700-talets början, men dess historia kan naturligtvis gå längre tillbaka. Området är vackert beläget alldeles intill Dyrån, där även en källa med friskt vatten fortfarande finns kvar vid åkanten.

Vandringsleden ”Vallstigen” går genom fäbodområdet och fortsätter sedan mot den närbelägna fäboden Vallenbodarna, som även den ligger i anslutning till Dyrån. Vallenbodarna var den sista fäboden som brukades i Gnarp, med verksamhet som pågick fram till 1960-talet, och den är en av de mest välbevarade i Nordanstig, med mycket välbehållna fäbodstugor. Här kan man få en bild av hur en fäbod, som till exempel Gryttjesvallen, sett ut när den var i bruk. Det berättas att ”boföringen” skedde på Svantedagen den 10 juni. ”Boföring” var den dag när folk och få begav sig till fäboden för att stanna där fram till mitten av september.

Andra vallar längs Vallstigen är till exempel Frästavallen, Åsvallen och Nybodvallen.

På området där Gryttjesvallen låg bedrevs under krigsåren en omfattande verksamhet av gengaskolning i kolugnar. Lämningarna efter dessa ugnar, i form av murade öppningar i marken, finns kvar mitt emot den nybyggda raststuga som nu finns på platsen.

Fäbodstugor vid Vallenbodarna.

HITTA HIT

Gryttjesvallen ligger norr om Gnarp, strax norr om Dyrån. Avtagsvägen nås bäst från E4:an norrifrån. Åk in första skogsvägen åt väster efter Årskog. Vallen ligger cirka 500 m väst om E4:an.

LÄSTIPS

Svedberg, Erik & Norberg, Brita. 1987. *Liten vallkrönika i ord och bild från bovallar i Gnarp*. Norinska stiftelsen.

MILSTENEN VID GNARPS KYRKA

Vid Gnarp kyrka finns en mycket ovanlig milsten från 1663 (RAÄ Gnarp 35:1). Stenen är tillverkad av sandsten från Öland och troligtvis den enda i så välbevarat skick i landet. Ursprungligen var den placerad vid gamla landsvägen i Årskogen där fundamentet fortfarande finns kvar. Omkring 1920 flyttades stenen till Gnarp och så småningom placerades den intill järnstaketet vid kyrkan.

Överst på stenen under den kungliga kronan, står CRS som var kung Karl XI:s monogram. Grevekronan som är avbildad under står för Johan Oxenstierna, som 1655 utnämndes till landshövding för Västernorrland där bland annat Hälsingland ingick. Fem år senare fick han även titeln guvernör. Utmed landsvägen i hans län lät han sätta upp milsstenar, som bar en inskription med hans monogram "JOS", följt av texten "G TILL CRONOBORG A 1663", med betydelsen "greve till Kronoborg år 1663".

1 MYL (1 mil) motsvarar ungefär 10,7 km i dagens mått. 1649 började man sätta upp milstolpar efter en kunglig gästgivareordning. Gästgiveriet, skjutsinrättningen och vägen var förenade i ett kommunikationssystem.

År 1785 bestämde dåvarande landshövding Fredric Adolf Ulric Cronstedt, att nya milstolpar, eller egentligen fjärdingsstolpar, i gjutjärn på stenfundament skulle sättas upp efter vägarna varje kvartsmil. Dessa så kallade "Cronstedtsstolpar" är förhållandevis vanliga i Hälsingland.

Milsten vid Gnarp kyrka.

Cronstedtsstolpe.

HITTA HIT

Milstenen står öster om Gnarp kyrka, vid vägkorsningen Kyrkvägen-Gammelgårdsvägen.

LÄSTIPS

Bodin, Sigvard. 1985. **Cronstedts milstolpar 200 år.** Hälsingerunor.

Ohlsson, Johan. 1963. **Om milstolpsinventeringen i Hälsingland.** Hälsingerunor

KOLMILAN I ÅRSKOGEN

I Årskogen, cirka 1 mil norr om Gnarp, ligger en kolningsplats med en aldrig utrivnen kolmila (RAÄ Gnarp 94:1), som troligen anlades under 1800-talets senare hälft. Den är belägen på mark som tidigare tillhörde Galtströms bruk, cirka 1 km från havet mellan Trångsund och Ragvaldsnäs.

Intill kolmilan kan man se lämningar av kolarkojan, i form av de stenar som tillhört härden. Allmänt finns det mycket få fynd i utgrävda kolarkojor, så även här. Arkeologiska undersökningar som gjordes av kolarkojan 2007 har inte kunnat ge svar på när milan övergavs och inte heller varför kolet inte tagits tillvara. Det hände att kolare under arbetet föll ner i milan och förolyckades. Då lät man sedan milan stå orörd. Kanske har det inträffat ett sådant dödsfall i denna mila, men det är en ren gissning. Den orörda milan gömmer än sina hemligheter...

Det har funnits många fler kolmilar i området eftersom de näraliggande järnbruken, Gnarp's masugn och Galtströms bruk, behövde mycket kol till sin verksamhet. Bruken bidrog på så sätt även till arbete också genom skogsavverkning och kolning.

På 1600- och 1700-talet förändrade uttaget av kolningsvirke landskapet. Det berättas om milsvida kalhuggna och delvis brända områden. Undersökningar har dock visat att skogsarbetet och kolningen skapade ett mer artrikt och varierat landskap.

Kolmila i Årskogen.

HITTA HIT

Sväng av E4:an vid avfart Årskogen, sväng sedan söderut. Kör cirka 400 m, sväng vänster mot Ragvaldsnäs. Kör 4,7 km till Trångsund, sväng vänster i korsning mot Galtström. Kör 100 m, sväng höger mot Oxsand. Kör cirka 2 km. En stig till milan utgår från höger sida vägen i början av en liten äldre äng. Följ stigen cirka 400 m till kolmilan (på vägen går stigen även över en kolbotten). Ca 20 m bortom milan finns lämningar efter kolarkojan.

LÄSTIPS

Stenbäck Lönnquist, Ulrika & Welinder, *Stig*. 2011. **Att gräva i kolbottnar och kolarkojor**. Fornvännen nr 3, 2011 (årgång106). Stockholm.
Hermansson, Kjell-Åke, Lövgren, Jan, Stenbäck Lönnquist, Ulrika & Welinder, *Stig*. 2011. **Historien om en skog**. Timrå.

GNARPS MASUGN OCH GRUVBERGET

I Sörfjärden, vid Gnarpåsans utlopp, anlades en masugn 1671 och året därpå påbörjades tackjärnstillverkningen. Malmen till järnbruket forslades sjövägen från Utö gruva i Stockholms skärgård och även från olika orter i Bergslagen. Tackjärnet som tillverkades i Gnarps masugn fraktades till Strömsbruk och Franshammars bruk, där det omvandlades till stångjärn.

Masugnsruinen (RAÄ Gnarp 7:1) står kvar, liksom lämningar efter brukslogen med kvarnen. Det fanns också en hästdragen järnväg mellan hamnen och masugnen, som man tror anlades på 1870-talet. Man kan fortfarande se rester av banvallen. En lokomobil, en flyttbar ångmaskin på hjul, användes också i verksamheten fram till 1880. Den finns nu på Galtströms Bruks museum. Stora slaggyvarp är fortfarande synliga längs ån och en ruinhög finns kvar efter smedjan.

Från och med år 1873 drevs bruket av Ströms Bruks AB. År 1878, efter 206 års verksamhet, lade Ströms Bruks AB ner järnbruket av olönsamhetsskäl. En återupplivning av bruket följde och man började leta malm på det närbelägna Gruvberget. År 1903 avslutades försöket slutgiltigt.

På Gruvberget finns några gruvhål (RAÄ Gnarp 76:1) och den gamla krutkällaren kvar. Brytningsspar tyder på att malmbrytning kan ha förekommit även innan försöken på 1800-talets slut och 1900-talets början. I Gylisvallur sägs att Sveriges forna konungar låtit bruka gruvan, och kanske finns där ett litet korn av sanning. Några belegg för det finns dock inte i dagsläget.

Gnarps masugn, 1870-talet.

Ett av gruvhålerna på Gruvberget.

HITTA HIT

Från E4:an, sväng mot Sörfjärden. Fortsätt cirka 1 mil så är masugnsruinen till höger. Följ Kustvägen söderut cirka 2 km. Gå längs en mindre väg vid golfbanans södra del 200 m västerut till krutkällaren, där en markerad stig leder till gruvområdet.

LÄSTIPS

Nilsson, Ola & Berg Nilsson, Lena. 2008.

Gruvbergens hemligheter. Hälsingerunor.

Norberg, Petrus. 1956. **Hälsinglands järnbruk i gången tid.** Uppsala.

Smeds, Staffan. 2006. **Sörfjärden – bilder från ett sekel.**

AVRÄTTNINGSPLATSEN VID STIGSÄNGARNA

På sockengränsen mellan Rogsta och Harmånger ligger en avrättningsplats (RAÅ Harmånger 41:1), där en plan, cirkulär, stenröjd yta kan minna om avrättningen. Här finns också tre gränsrösen, varav ett ”femstenarör”. Femstenarör är en äldre gränsmarkering som anger hur många gränser som möttes på en plats. De resta visarstenarna i röset visade gränsernas riktning.

På denna plats avrättades Anders Jonsson efter att ha rånat en 14-årig postförare. Rånets skall ha ägt rum vid ett stenblock, cirka 3 km norrut, som sedan dess kallas ”poststenen”. Detta block är bortsprängt och kan idag iakttas som mindre block och stenar på ömse sidor om vägen. Jonsson avrättades 1767 genom handavhuggning, halshuggning och sedan stegling, vilket var dåtidens strängaste straff. Detta innebar att det avhuggna huvudet sattes på en påle och höger hand spikades fast på densamma. Kroppen delades sedan i fyra delar och lades på hjul som placerades horisontellt på resta pålar. Det sägs att Jonssons fru gick en omväg för att slippa se sin mans sargade kvarlevor när hon skulle gå till Hudiksvall för att göra inköp till begravningen. En äldre avrättningsplats ska ha funnits vid vägskälet mellan gamla landsvägen och vägen till Rosslavallen, där en dräng från bygden avrättades dömd för tidelag 1721.

Den sista avrättningen i Hälsingland ska ha ägt rum 1851, då två män halshöggs på gränsen mellan Medelpad och Hälsingland, väster om dagens E4. Ytterligare en avrättningsplats är känd i Nordanstigs kommun, nämligen Galgbacken i Ilsbo (se sidan 34).

De avrättade förvägrades vigd jord och begravdes ofta i anslutning till avrättningsplatsen. Det sägs att många av dessa platser än idag hemsöks av gengångare och därför undviks de nattetid.

Femstenarör vid avrättningsplatsen i Harmånger.

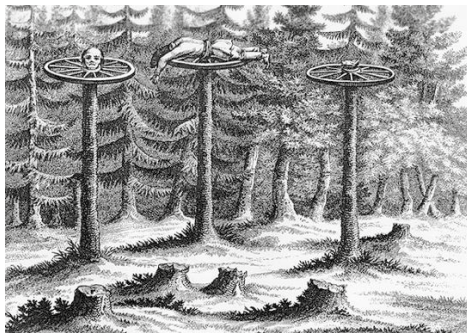

Illustration av stegling.

HITTA HIT

Åk E4:an och sväng av vid kommungränsen mellan Nordanstig och Hudiksvall, vid skylt mot Långtjärn. Åk cirka 500 m fram till en fyrvägs-korsning. Sväng höger och åk cirka 100 m. Avrättningsplatsen ligger på vänster sida av vägen någon meter in i skogen.

LÅSTIPS

Lager, Göran. 2006. **Döden i skogen**. Svenska avrättningar och avrättningsplatser. Stockholm.

Nylander, Lars. 2013. **Postrånet i Vattrång** 1766. Hälsingerunor.

SEVÄRDA FORNMINNEN I NORDANSTIGS KOMMUN

Av Nordanstigs mer än 2000 registrerade lokaler med fornminnen och ett antal endast lokalt kända, har med stor omsorg dessa 36 platser valts ut och beskrivits närmare i denna broschyr.

Norrstigen
 Samer i Bergsjö
 Järnålder kring Storsjön
 Skålgropar i Ålgered
 Fångstgropssystem vid Flentjärnarna
 Blästbruk vid Grännsjön
 Gravfältet på Gnarpsskatan
 Vettbergets fornborg
 Gryttjesvallen
 Milstenen vid Gnarps kyrka
 Kolmilan i Årskogen
 Gnarps masugn
 Gruvberget
 Avrättningsplatsen vid Stigsängarna
 Arkeologistigen
 Holm
 Kastalen vid kyrkan
 Vatträngs gravfält och boplatser
 Kyrkoruinen i Hassela kyrkby
 Järnåldersgravfältet i Hassela
 Kölsjön

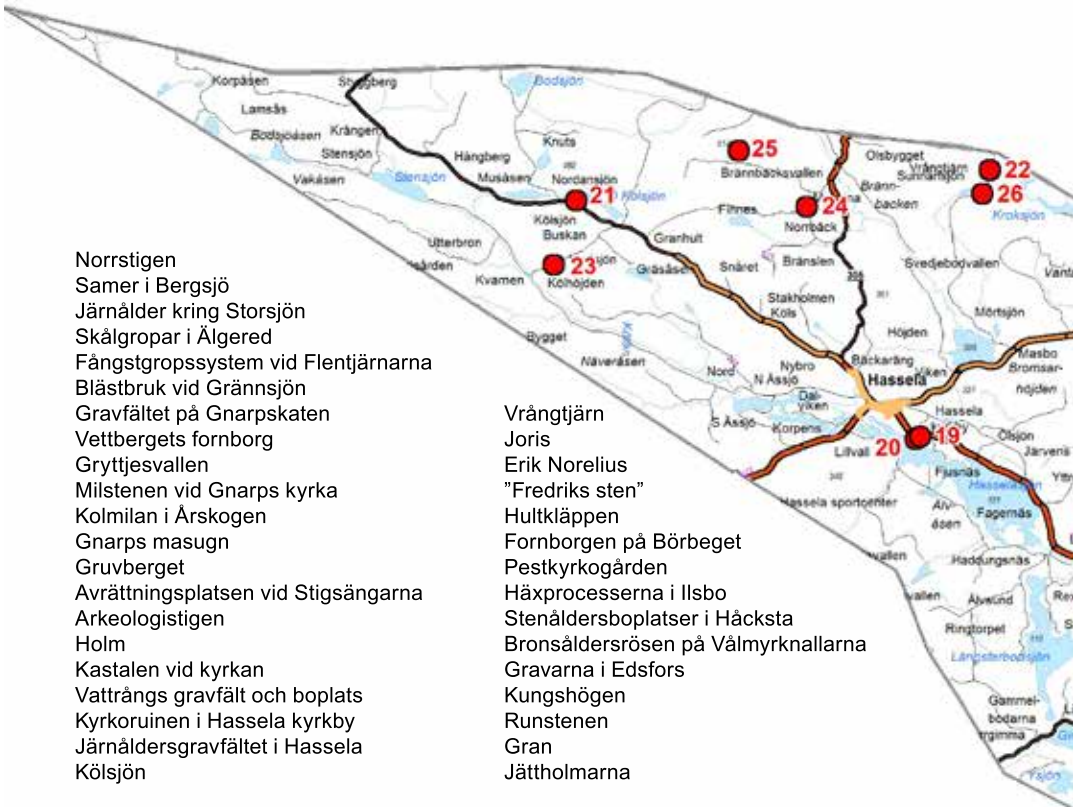
Vrångtjärn
 Joris
 Erik Norelius
 "Fredriks sten"
 Hultkläppen
 Fornborgen på Börbeget
 Pestkyrkogården
 Häxprocesserna i Ilsbo
 Stenåldersboplatser i Häcksta
 Bronsåldersrösen på Vålmyrknallarna
 Gravarna i Edsfors
 Kungshögen
 Runstenen
 Gran
 Jättholmarna

Kyrkoruinen i Hassela kyrkby

Gran

Holm

Vallenbodarna

ARKEOLOGISTIGEN

Arkeologistigen, eller Naturstigen som den också kallas, är cirka 2 km lång och sträcker sig även in i Rogsta socken i Hudiksvalls kommun. Längs Arkeologistigen i Harmångers socken finns flera olika typer av fornminnen, bland annat en kolningsanläggning, bronsåldersrösen och ett gravfält.

Ytterligare en kolbotten (RAÄ Harmånger 267) finns registrerad i området, denna är belägen cirka 250 meter öster om stigen räknat från platsen för RAÄ Harmånger 266.

Av lokalerna med bronsåldersgravar utmed stigen kan rösen RAÄ Harmånger 57:1 och 2 samt gravfältet Harmånger 58:1 nämnas.

Platsen med rösen, som är runda, och nio respektive elva meter i diameter är belägen alldeles vid sockengränsen mot Rogsta och i dessas omedelbara närhet finns också ett gränsröse.

Gravfältet är litet, med fyra synliga gravar, ett runt och ett ovalt, eller möjligen skeppsformigt röse, ett långröse och en stensättning. Ingen av dessa gravrösen har undersökts arkeologiskt.

Längs stigen finns också information om naturen i området och en rastplats vid en tjärn.

HITTA HIT

Åk vägen mellan Strömsbruk och Hudiksvall. Sväng av vid Skogsvägen där det är skyltat Naturstig. Parkering finns. Informationsskyltar finns utmed stigen.

LÄSTIPS

Sevärdheter i Nordanstigs natur. 2011. Naturskyddsföreningen i Nordanstig.

Bronsåldersrösen längs arkeologistigen.

HOLM

Holm är en ovanlig högreståndsmiljö som omnämns i kända skriftliga källor första gången på 1630-talet. Holm består av två områden – Norrholm och Sörholm. På denna mytomspunna plats har arkeologiska undersökningar ägt rum vid ett flertal tillfällen under 2000-talet.

Vid Norrholm finns en husgrund med en källargrop (RAÄ Harmånger 186) som kallas "Konungshuset" eller "Fiskehuset", då den ska utgöras av lämningar efter kronans uppsyningsmans bostad, knutet till kronans ål- och laxfiske i området. Enligt en sägen skall en silverskatt ha gömts i området när huset mystiskt sjönk ner i marken. Husbonden ledade sedan efter sin skatt utan att finna den och man skall ha påträffat honom död med blodiga fingrar efter att ha grävt efter skatten med händerna.

Vid Sörholm finns lämningar av en gård med minst fyra byggnader (RAÄ Harmånger 162:1); Mangårdsbyggnaden, bykstugan eller

Husgrund vid Holm.

HITTA HIT

Åk väg 781 mellan Harmånger och Strömsbruk. Sväng av vid skylt Holm. Vid första parkeringen finns en stig till Norrholm. Om man istället följer vägen till Lillån kommer man till Sörholm.

LÄSTIPS

Holm i sägen och verklighet. Folder från Holms Kultur- och Fornminnesförening.

Lias, Katarina, Holmgård i Harmånger – Arkeologisk dokumentation och vårdplan, Rapport Länsmuseet Gävleborg 2006:06.

Harsjöbäcken vid Holm.

bagarstugan, ladugården och en husgrund med okänt användningsområde. Det finns även andra lämningar med oklar funktion, varav en tolkats som en tegelugn där tegel som använts till byggnaderna på platsen kan ha tillverkats. Omkring år 1700 ruinerar Johan Lohe Sörholms ägare. Han köper därefter gården och låter riva byggnaderna. Även till Sörholm finns en sägen kopplad. Det är den tragiska historien om Anna och den unge fiskaren Sten som inte kunde få varandra. En dag då Anna kantrade med sin båt räddade Sten henne, men hon påträffades morgonen därpå död på stranden. Kanske berodde det på den ansträngande rodden, kanske hade hennes hjärta brutit då hon var lovad till en annan och inte kunde få sin älskade Sten...

Det finns informationstavlor runt om på området. Guidning kan ordnas av Holms Kultur- och Fornminnesförening, efter önskemål.

KASTALEN VID KYRKAN

Ordet kastal betyder kastell eller liten borg och är ett försvarstorn. Kastaler utgör en av de tidiga medeltida befästningstyperna. De är uppförda i sten i flera våningar, där ingången oftast återfinns på den första ovanvåningen, det vill säga inte i markplan. Formen kan vara både rund och fyrkantig. Runt kastalen fanns ofta en vallanläggning av enkel karaktär. Kastalerna användes som försvarstorn eller vaktorn och har endast undantagsvis fungerat som bostäder. I de fall anläggningarna utvecklades till större befästningar kom kastalen att utgöra den yngre anläggningens kärntorn.

Kastalen vid kyrkan i Harmånger anses ha uppförts omkring år 1200 och var nästan oförändrad fram till 1887-88 när den genomgick en större renovering då bland annat en ny spira sattes upp. 1976 utrustades tornluckorna med automatisk öppning och stängning, året därefter putsades kastalen om. Idag används den som klockstapel.

Det har funnits fem kyrkogårdsanknutna kastaler i Norrland, varav kastalen i Harmånger är en. De kyrkogårdsanknutna kastalerna är svårtolkade. Enligt en äldre forskningstradition kan de ha ingått i ett omfattande system av befästningar anlagda längs Östersjöns och Bottenhavets kuster. De anlades under 1100-talets slut och 1200-talets början, som skydd mot angreppsstyrkor som kom sjövägen. En yngre tolkning kan sammanfattas som att de har representerat en uppvisning av kyrklig makt, uppfyllt ett behov av säker förvaring, men även för bevakning av själva kyrkplatsen.

Harmångers kyrka under 1700-talet.
Ur Olof Johansson Bromans "Gylisvallur".

Kastalen vid Harmångers kyrka.

HITTA HIT

Kastalen ligger i anslutning till Harmånger kyrka.

LÅSTIPS

Nisbeth, Åke & Telhammer, Ingrid. 1991. **Harmångers kyrka och småkyrkan i Strömsbruk**. Uppsala.

Svensson, P. O. 1930. **Harmångers socken, en hembygdsskildring**, Hudiksvall.

VATTRÅNGS GRAVFÄLT OCH BOPLATS

Vattrångs gravfält med tillhörande boplatsområde (RAÄ Harmånger 38:1) är från äldre järnåldern. Det består av sju gravhögar och minst fem husgrundsterrasser, och inom området finns också flera röjnings- och odlingsrösen varav flera kan kopplas till odling av marken under samma tidsperiod.

Av de fem säkra husgrundsterrasserna är de två största enklast att se. De är uppbyggda som en plan yta där ena långsidan är stenkantad och på den motstående finns ett grunt dike. I några av husgrundsterrasserna har det också påträffats bland annat lerklining, med avtryck av pinnar. Det tyder på att väggarna varit av flätverk och därefter lerbestrukna.

Denna plats kallas enligt traditionen för Kyrkbygget i Vattrång. De stora husgrunderna sägs vara rester från den första kyrkan

Kyrkbygget i Vattrång.

som skulle byggas. Men det som byggdes upp på dagen ska ha rivits ner på natten av övernaturliga väsen. Därför ska man till sist ha gett upp och beslutat sig för att istället uppföra kyrkan på dess nuvarande plats. Denna typ av sägen kring kyrkbyggnad är ganska vanlig och förekommer på många platser, om än med vissa lokala variationer.

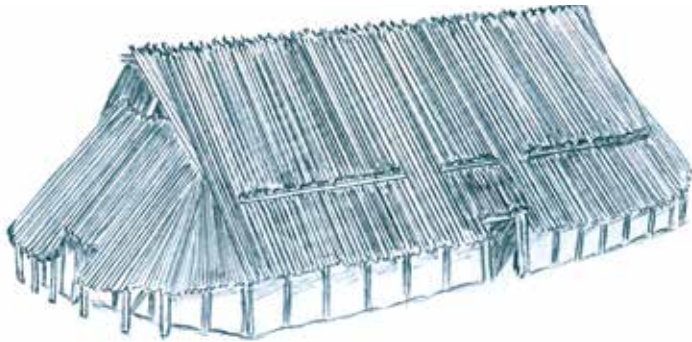

Illustration av långhus.

HITTA HIT

Från E4:an sväng mot Svedja, vid Vattrång. Sväng sedan direkt vänster och följ vägen genom byn och över bron, tills gravfältet syns på vänster sida. Det finns en bänk och ett litet bord på platsen.

LÄSTIPS

Liedgren, Lars. 1992. **Hus och gård i Hälsingland**. En studie av agrar bebyggelse och bebyggelseutveckling i norra Hälsingland Kr. f. – 600 e.Kr. Umeå universitet.

KYRKORUINEN I HASSELA KYRKBY

Av den gamla kyrkan som anses ha byggts på 1200-talet återstår det numera bara ruiner (RAÅ Hassela 2:1-4). Den bör ha varit byggd i romansk stil, som var vanligt i Hälsingland under medeltiden, och från början endast bestått av långhus och kor. ¹⁴C-dateringar pekar på att en tillbyggnad på den östra sidan uppförts mellan 1510 och 1600. I söder har sedan ett vapenhus byggts till och på korets norra sida en sakristia. Runt kyrkoruinen finns en murad bogårdsmur, som ursprungligen hade två stigportar. Muren restaurerades i början av 2000-talet.

När kyrkan blev för liten, byggde man en ny större kyrka. Sista gudstjänsten hölls vid Mickelstid 1826. Därefter började den nuvarande kyrkan användas, och den gamla förföll alltmer. De medeltida skulpturerna från den gamla kyrkan blev leksaker åt barnen i byn. Endast en skulptur föreställande S:t Laurentius undgick detta öde och finns nu i den nya kyrkan. Material från den gamla kyrkan användes också som byggnadsmaterial då den bredvidliggande prästgården restaurerades under 1800-talets mitt.

En klockstapel står idag på ruinens östra sida, men den äldre klockstapeln stod på andra sidan. Vid ruinens östra sida finns också sedan 1917 en minnesten över släkten Hazelius. Det finns också en minnessten som berättar om bosättningen på Vrångtjärn.

Vid en arkeologisk undersökning i kyrkoruinen påträffades några föremål såsom tre par glasögon, knappar, en hårnål, knivar och en ljushållare.

HITTA HIT

Åk väg 307 mellan Jättendal och Hassela. Sväng av vid hembygdsgården i Hassela kyrkby. Kyrkoruinen ligger vid vägen.

LÄSTIPS

Blennå, Inga. 2008. Hassela medeltidskyrka – ny datering av gammal kyrkoruin, Hälsingerunor. Söderberg, Bengt Georg & Nisbeth, Åke, 1977. Hassela kyrka. Strängnäs.

Kyrkoruinen i Hassela Kyrkby.

Hassela kyrka under 1700-talet. Ur Olof Johansson Bromans "Glysisvallur" (Del 2, tryckt 1912-1953 av Gestrike-Helsing nation i Uppsala).

JÄRNÅLDERSGRAVFÄLTET I HASSELA

Cirka 200 meter från kyrkoruinen vid Hassela kyrkby, vid udden Prästhammaren, ligger det enda gravfältet från järnåldern som är känt i Hassela socken (RAÄ Hassela 1:1). De sju gravhögarna är markerade på en karta daterad från 1640-talet, de har således varit kända sedan länge. Förmodligen har det tidigare varit flera högar i området och i närheten av gravarna bör det ha funnits bosättningar.

Under en arkeologisk utgrävning 1938 undersöktes tre gravar, samtliga brandgravar. En av dessa var tidigare plundrad och innehöll endast fragment av en järnkniv och lite brända ben. I en av de andra fanns förutom brända ben också järnföremål, bland annat en nyckel. Fynden visar att det sannolikt varit en kvinna som begravts i denna hög eftersom kvinnorna hade ansvar för gårdens nycklar och lås. I den tredje graven som undersöktes fanns förutom brända ben, ornerade bronsknappar från ett så kallat agraffspänne som dateras till 500-talet e.Kr.

I en av de undersökta gravarna påträffades också slag som förutom att indikera att en järnframställningsplats funnits i närheten även kan ha en symbolisk betydelse.

Hassela gravfält.

HITTA HIT

Åk väg 307 mellan Jättendal och Hassela. Sväng av vid hembygdsgården i Hassela kyrkby och parkera där. Stigen till gravfältet är skylttad västerut från parkeringen.

LÄSTIPS

Blennå, Inga. 2008, *Hassela medeltidskyrka – ny datering av gammal kyrkoruin*. Hälsingerunor.

HASSELAFINNARNA

Efter många år av missväxt, svält, farsoter och krigsoroligheter migrerade många finnar från Savolax, Karelen och andra platser i Finland, till Sverige. Under 1500-talets sista decennier kom de till Hälsingland. De fick bosätta sig på kronans allmänningar som inte var bebyggda och fick upp till sex frihetsår, då de inte betalade skatt med villkoret att de skulle odla upp marken. Detta gjorde de genom svedjebruk.

Under 1600-talet utgjorde finnkolonin i Hassela mer än 50% av socknens invånare, och på 1670-talet och i början av 1700-talet var det missväxtår så Hasselafinnarna fick ekonomisk hjälp av socknen.

De finska boningshusen, så kallade pörten, hade till skillnad från svenskhusen en rökugn för uppvärmning. Rökugnen saknade skorsten. Andra typiska hus på en finngård var rökbastun eller badstugan och rian där säden torkades. Även i dessa hus fanns rökugnar.

Vid Norrgården i Kölsjön finns en av de bäst bevarade rökugnarna i Hälsingland. Det finns också rester av rökugnar vid Gräsåsen och vid Lindsjön (Granhult).

Per Andersson kom till Baståsen (Rigmäki) nordöst om Kölsjön 1598 och fick nedsättningsbrev i Kölsjön år 1600. Han och hans söner etablerade hemman i området. Per Andersson hade med sonen Israel Norrgården, Sonen Erik hade Mellangården och sonen Jöran, även kallad "Rike Örjan", hade Sörgården. Sonen Pål uppförde Västergården något senare.

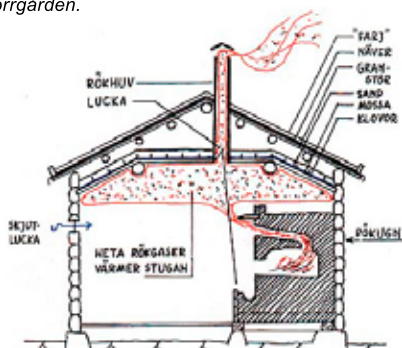
Rike Örjans son Magnus utbildade sig till präst och tog sig efternamnet Hazelius. Den kanske mest kända ättlingen var Arthur Hazelius, som bland annat grundade Skansen i Stockholm.

Rökugn.

Norrgården.

Rökstuga i genomskärning. Av Arne Östman.

HITTA HIT

Till Norrgården i Kölsjön: Från Hassela åk väg 770 förbi Ersk-Mats. Passera byn Kölsjön och strax utanför svänger man höger vid en jaktloge. Gå skogsvägen ner mot sjön. **Till Vrångtjärn:** Från Hassela åk väg 769 mot Sundsvall. Sväng vänster mot Vrångtjärn efter Mörtsjön och åk cirka 9 km. Efter Vrångtjärns sväng vänster och åk tills vägen tar slut vid ett hus. Gå stigen längs med sjön så finns lämningarna strax på höger sida.

LÄSTIPS

Göthe, Richard. 1942. **Hassela-Finnarna**. Stockholm.
Wedin, Maud. 2007. **Den skogsfinska kolonisationen i Norrland**. Falun.

Detalj ur lantmäteriakt över Kolsjöhemmanens skog från 1753. Lantmäteristyrelsens arkiv, V18-17:2.

Några mil öster om Kolsjön vid Vrångtjärn, finns lämningarna av en annan gård som enligt traditionen tagits upp av en finne, Strömmings-Erik. På platsen kan man se både ett spismursröse, det vill säga lämningarna efter spisen och skorstenen, och rester av en husgrund. Detta hus hade alltså inte den typiska finska rökugnen som saknade skorsten. Kanske berodde det på att Strömmings-Erik, eller Erich Olufsson som han egentligen hette, tidigare hade varit dräng i Hudiksvall och då vant sig vid ett annat boende än det traditionellt finska? Det ska dock poängteras att det inte är helt klarlagt var den första gården byggdes i Vrångtjärn.

Strömmings-Erik fick nedsättningsbrev i Vrångtjärn 1611, men troligen blev gården skattlagd först 1634. Enligt mantalslängden 1640 var Strömmings-Erik då både halt och förlamad, men han avled inte förrän 1670 eller 1671 vid nära nog 90 års ålder. År 1679 blir gården pantsatt till borgmästaren i Hudiksvall. Vrångtjärnsgården ska ha blivit lagd i aska 1725.

Detalj av rökugn vid Gräsåsen.

PLATSER MED PERSONLIGHETER

Vid några platser i Hassela socken är historiens spår tämligen anspråkslösa, men lämningarna är ändå speciella eftersom personerna som levt och verkat där på olika sätt gett avtryck i historien. Här har vi samlat fyra platser värda att uppmärksamma.

På Joris föddes Per Andersson 1817. Gården styckades av från Kölsjöns finnhemman på 1700-talet. Joris-Pelle, som han kallades, blev ledare för en lokal grupp av Hedbergarna, en renlärig luthersk församling. Joris-Pelle, hans familj bestående av hustrun Carin och barn, samt hans församling utvandrade till USA 1850. Joris-Pelle drunknade vid 64 år ålder och är begravd i Minnesota, USA. Staden Lindstrom i Minnesota är uppkallad efter Daniel Lindström, en halvbror till Joris-Pelle. Vid platsen för gården Joris finns idag många lämningar samt flera äppelträd som sägs vara från 1870-talet. Informationsskyltar, gästbok samt rastplats med bord finns.

En kusin till Joris-Pelle var Erik Norelius, född 1833 och uppväxt i byn Norrbäck. Gården är idag sommarbostad. Eftersom han ville läsa till präst beslutade han att utvandra tillsammans med Joris-Pelle och de andra. Under resan skrev han dagböcker som kom att bli inspiration till Wilhelm Mobergs epos *Utvandrarna*. Det finns en

Äppelträd vid gården Joris.

Minnessten vid Erik Norelius barndomshem.

minnessten över honom (RAÄ Hassela 51:1) vid gården i Norrbäck, dock på privat tomtmark, samt en minnessten vid Hassela kyrka (RAÄ Hassela 24:1).

Ungefär 3 km nordväst om Norrbäck finns ett stort block i skogen, som flera skogsstigar passerar. I många år har det fungerat som en mötesplats på skogen och kallas ”Fredriks sten”, utan att nå-

HITTA HIT

Till Joris: Åk väg 770 från Hassela förbi Ersk-Matsgården. Sväng vänster vid skylt Joris 3 km.

Till Norrbäck: Åk väg 770 västerut från Hassela, ta sedan av mot väg 305. Sväng vänster mot Norrbäck, där Erik Norelius barndomshem finns.

Till Fredriks sten: Åk väg 770 västerut från Hassela, ta sedan av mot väg 305. Sväng vänster mot Högtuppan. Stenen ligger söder om Högtuppan, strax intill stället där gångstigen från Rigberg till Tuppa möter stigen till Kallingsvallen.

Till Hultkläppen: Åk väg 769 från Hassela mot Sundsvall. Sväng vänster mot Vrångtjärn efter Mörtsjön och åk cirka 9 km. Sväng höger vid skylt Hultkläppen. Kör förbi Hultkläppens intresseförenings stuga på vänster sida och uppför en backe. Till vänster finns lämningarna efter Hultkläppens koja. Platsen är skyltad och det finns bänkar och grillplats.

LÄSTIPS

Brink, Lars. 2012. Från Norrbäck i Hassela till Saint Peter i Minnesota. Hälsingerunor.

Nilsson, Helge. 1963. Hultkläppen – En originell spelman från norra Hälsingland. Hälsingerunor.

Fredriks sten.

Minnessten vid Hultkläppens sista boplats.

gon egentligen tänkt på vad namnet kommit ifrån. I samband med att hembygdsforskare uppmärksammat en soldat vid namn Fredric Endal och hans livsöde, har namnet fått en möjlig förklaring. År 1796 kom Fredric Endal och hans hustru Christina Johansdotter till Hassela från Finland. De ska ha bott en första tid i en koja vid Norrbäck. Vid Fredriks sten finns också mycket riktigt lämningar efter en koja och ett spismursröse. Fredrik och Christina fick fyra barn, varav två dog som spädbarn och det är bara sonen Erik man kan följa i dokument upp i vuxen ålder. Hans livsöde är en historia i sig, på sockenstämman 1857 ansåg nämnden att han var både "fänig och fattig" och snart skulle komma under dåtidens fattigvårdssystem. Prästens ord "Gud kom med Döden och befriade honom därifrån" som skrevs vid hans död 1857 avslöjar mycket om både hans liv och det dåtida fattigvårdssystemet.

En annan personlighet var Hultkläppen som bodde sin sista tid vid Vrångtjärn. Hultkläppen hette egentligen Per Abrahamsson Alcén och han var född 1834 i Högen, Bergsjö. Namnet Hultkläppen kom av hans fars efternamn – Hult och ordet kläpp, som användes om pojkar i allmänhet. Hultkläppen var kreativ, rastlös och uppfattades som lite egen. Mest känd är han för sin musik som han skrev och spelade på sina långa vandringar. Han tillverkade även salvor, örtmediciner och näverdosor, som han sålde.

Under senare delen av sitt liv bodde han på denna plats, i en liten koja med jordgolv och två små fönstergluggar. När han legat sjuk en tid förbarmade sig byborna över honom och tog med honom till sjukhuset i Hudiksvall. Där avled han i november 1898.

FORNBORGEN PÅ BÖRBERGET

På Börberget, som också kallas Borgberget, möts Ilsbo, Högs och Hälsingtuna socknar. På bergets topp finns lämningarna av en fornborg (RAÄ Ilsbo 50:1) bestående av en 90 meter lång stenmur. Muren är mellan en och fyra meter bred och på vissa ställen är den upp till en meter hög. Här finns också fyra gränsrösen uppbyggda av sten som tagits från muren. Bergsidorna stupar brant ner och bergets topp utgjorde en naturlig utkikplats där man hade uppsikt över det omgivande landskapet.

Platsen är inte arkeologiskt undersökt, men vanligen dateras fornborgarna till järnåldern. Fornborgarna i Norden antas ha varit i bruk från Kristi födelse till medeltid. Under den oroliga folkvandringstiden, 400-550 e.Kr., förefaller byggandet av borgar ha kulminerat.

Det är oklart exakt hur anläggningen på Börberget har använts. Det förmodas ofta att fornborgarna i orostider utgjorde en tillflyktsort i form av gömställe för befolkningen i närheten. Detta är också den vanliga förklaringen till borgen på Börberget, eftersom den ligger långt bort från bygden. En alternativ tolkning som förts fram är att borgen kan ha fungerat som bevakningspunkt och/eller försvarsanläggning då den gamla landsvägen mellan Hälsingtuna och Ilsbo löper strax öster om borgen.

I Nordanstig finns ytterligare tre lokaler med lämningar efter fornborgar. Två av dem nämns på andra ställen i denna broschyr; Vettberget i Gnarp (sidan 14) och Borgön i Storsjön (sidan 8-9). Den tredje, fornborgen vid Skrämssta (RAÄ Bergsjö 82:1), ligger på Hökberget vid Älgeredssjön.

Fornborg, Börberget Ilsbo.

HITTA HIT

Sväng västerut vid skylt Fornborg från väg 758 i Sörby, Ilsbo. Därifrån går en cirka 1 km lång stig upp till fornborgen.

LÄSTIPS

Mogren, Mats. 2000. *Faxeholm i maktens landskap*. En historisk arkeologi. Lund.

PESTKYRKOGRÅRDEN

Pestkyrkogården (RAÄ Ilsbo 23:1) ligger cirka 2 km norr om Ilsbo centrum, nära Böle. Under de år som digerdöden härjade i trakterna, fördes sjuka och döende människor till den här platsen. Det sågs att de roddes ut till området av roddare som inte var tillåtna att återvända, utan var hänvisade att stanna kvar hos de sjuka. Än idag kan gravarna skönjas i form av mindre gropar.

Sjöarna Kyrktjärn, Kyrksjön och Sävsjön var vid den här tiden förbundna och man kunde då ro ända fram till området. Den åker som skymtas i nordlig riktning, gränsande till kyrkogården, var en del av sjön på denna tid.

År 1347 kom digerdöden, eller pesten, till Europa. På medeltiden kallades den för ”den stora döden” eller ”Svarta döden”. Sjukdomen härjade i omgångar och Sverige drabbades cirka 20 gånger mellan åren 1350 och 1713.

Via handelsvägarna mellan öst och väst spreds pesten från Kina på 1330-talet vidare till Europa. Från Krim spreds den år 1347 till Genua och Venedig i Italien med handelsfartyg där besättningen troligen insjuknat. År 1350 kom digerdöden till Sverige via Norge.

På medeltiden trodde människorna att orsaken till pesten var ”Guds vrede över människornas synder”. För att stoppa pesten försökte man på olika sätt blidka Gud, exempelvis bildades botgörartåg där människor iklädda trasor vandrade längs vägarna under högljutt klagande.

Det sägs att roddarna inte var tillåtna att återvända.

HITTA HIT

Sväng västerut från väg 758 vid skylt Berge.
Kör rakt fram cirka 500 m. Pestkyrkogården finns på höger sida och en skylt visar vägen.

LÅSTIPS

Brink, Stefan. 1988. *Två stora farsoter i Hälsingland*. Uppsala

HÄXPROCESSER I ILSBO

Under två dagar i oktober år 1673, hölls i Ilsbo det enda dokumenterade ting som hållits i Nordanstig med anledning av trolldomsprocesserna.

1668-69 startade trolldomsprocesserna i Sverige, med början i Lillhärdal i Härjedalen och fortsatte sedan mot Älvdalen i Dalarna. Voxnadalen blev hårt drabbat under 1670-talet med omkring 20 avrättningar och även i Torsåker i Ångermanland avrättades 71 personer. Huruvida alla dödsdomar verkställdes är dock oklart, eftersom protokollen inte bevarats fullständigt. Av de fyra som stod anklagade i Ilsbo dömdes två till döden; Kerstin i Sörby och Anna i Berge. Då ingen avrättning finns dokumenterad förmodas det att straffen av någon anledning inte verkställdes, de blev kanske frikända?

Lämningar saknas efter häxprocesserna i Ilsbo. Avrättningsplatsen, Galgbacken i Berge by (RAÅ 68:1) låg på den plats som idag kallas Bergeberget, men där går Bergsjövägen (väg 758) fram idag. Om de kvinnor som stod anklagade sedermera fick begravas i vigd jord är inte känt. Det finns ett område invid Idsjön där det sägs att forna tiders "missdådare" blivit begravda, och då möjligen även "häxorna". Detta område som kallas Häxgravarna, är idag svåråtkomligt.

Prästen Martin Brunnerus i Harmånger, gick emot processerna och tillhörde de präster som så småningom fick trolldomsprocesserna att upphöra. I övrigt tycks Nordanstig ha blivit någorlunda förskonat då så få ting kan utpekas.

Häxprocesserna nådde Stockholm 1676 och började därmed gå mot sitt slut. Där hade bland annat kaplanen i Storkyrkan Erik Noraeus börjat tvivla på bekännelser och barnavittnesmål. 1704 avrättades den sista kvinnan i Sverige för häxeri och 1724 fälldes den sista domen, som var spöstraff.

En häxa förs bort av djävulen till evig fördömelse. Ur Olaus Magnus "Historia om de Nordiska folken". 1555.

HITTA HIT

Sväng österut från väg 758 in på Kyrkvägen i centrala Ilsbo. Vägen övergår sedan in Idsjövägen. Följ den rakt fram till Idsjön. Området där häxgravarna ska finnas gränsar till sjön.

LÄSTIPS

Hanzén, Jonas J:son & Lönnberg, Edvin (red.). 1994. **Häxor i Ilsbo**. Hudiksvall.

STENÅLDERSBOPLATSER I HÅCKSTA

I byn Håcksta i Jättendals socken har tre stenåldersboplatser undersökts arkeologiskt (RAÄ Jättendal 127:1, 129:1 och 130:1).

Den förstnämnda stenåldersboplatser RAÄ Jättendal 127:1 användes under yngre stenåldern, för omkring 4500-5000 år sedan. Den undersöktes arkeologiskt i mitten på 1990-talet och då gjordes rikliga fynd. Man har exempelvis hittat keramikskärvor från rikt ornerade spets- och rundbottnade kärl. Den så kallade "Håckstakrukan" är en rekonstruktion av ett dåtida keramikföremål som påträffats vid denna undersökning. Till fynden hör även föremål i sten som till exempel knivar i skiffer och bergartsyxor. Dessutom fanns benfragment till en harpun, och fragment av en pärla i bärnsten. Rester av måltider och slaktavfall visar på att människorna i huvudsak livnärde sig av vad havet gav, det vill säga säl och fisk, men även älg, bäver och hönsfågel har fångats. Då dessa oftast fångades under vinter och vårvinter kan man utläsa att boplatserna använts som säsongsboplatser under dessa årstider. Även flera stolphål tillhörande till exempel torkställningar och hyddor påträffades vid undersökningen. Ben på platsen visade att de som nyttjade boplatserna även haft tamhund.

Då denna bosättning var bebodd låg den vid ett sund mellan fastlandet och en större ö, som skyddade mot det öppna havet. Idag ligger platsen cirka 50 meter över havet.

De andra två boplatserna i Håcksta, som undersöktes under 1970-talet, användes senare under stenåldern, och var belägna längst in i en dåvarande havsvik som bildats då sundet med tiden snörts av.

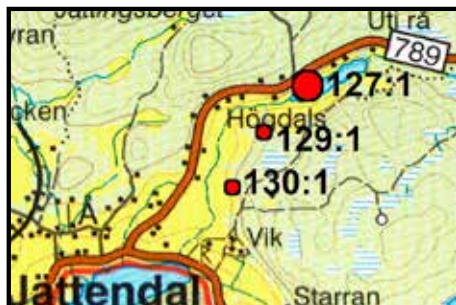
Håckstakrukan. Nyproducerad av Birgitta Sjölander.

HITTA HIT

Åk E4:an till Jättendal. Sväng mot Mellanfjärden vid korsningen Bergsjövägen/E4:an. Fortsätt cirka 1 km och sväng vänster vid skylt mot Mellanfjärden. Fortsätt rakt fram cirka 2 km. Sväng vänster vid skylt mot Härte och följ vägen cirka 1,5 km. Skylt som visar vägen till platsen finns på vägens högra sida.

LÄSTIPS

Holm, Lena. 2006. *Stenålderskust i norr*. Umeå universitet.

BRONSÅLDERSRÖSEN PÅ VÅLMYRKNALLARNA

På Vålmyrknallarna, strax norr om Mellanfjärden, finns ett fornminnesområde med nio bronsåldersrösen (RAÄ, Jättendal 59:1). Fyra av dessa innehåller hällkistor. En hällkista är en rektangulär gravkammare av sten. Stenarna i hällkistan är kantställda, ofta bestående av släta och tunna stenhällar. Ett annat av rösena på Vålmyrknallarna är ett så kallat långröse, som är 15 m långt och 6 m brett. I långrössets omedelbara närhet finns fyra mindre rösen.

Under bronsåldern, det vill säga omkring 1500-500 f.Kr., när gravarna uppfördes, låg de vid, eller i närheten av den dåvarande strandlinjen. Havet stod då 20-35 meter högre än idag. De imponerande gravrösena både hedrade de döda och fungerade som landmärken för att markera stammens territorium. Gravrösena kunde ses från havet på långt håll av de förbifarande.

Det röse som ligger längst i norr är beläget närmast kustvägen och är lättillgängligt från en markerad stig.

Bronsåldersröse på Vålmyrknallarna.

HITTA HIT

Åk E4:an till Jättendal. Sväng höger mot Mellanfjärden vid korsningen väg 307 Bergsjövägen/E4:an. Fortsätt cirka 1 km och sväng vänster vid skylt mot Mellanfjärden. Följ sedan Kustvägen cirka 6 km till Mellanfjärden och vidare norrut cirka 2,5 km där en skylt på vägens högra sida visar vägen mot gravområdena.

LÄSTIPS

Hermodsson, Örjan. 1987. **Hälsinglands kuströsen**. En jämförande analys. TOR, vol 21, 1986.

GRAVARNA I EDSFORS

I Edsfors, i närheten av Kvarnmon, 2 km söder om Mellanfjärden i Jättendal, finns ett gravfält från äldre järnålder (RAÄ Jättendal 52:1). Gravfältet är beläget vid den tidens segelled in till Jättendalssjön och består av en rektangulär och en triangulär stensättning, samt tre rösen. Några av rösena skadades i början av 1900-talet när man hämtade sten härifrån till ett dammbygge i närheten.

Nära gravfältet finns även ett boplatsoområde (RAÄ Jättendal 227:1) registrerat. Där har det påträffats brända ben från tamdjur, sotlager med kolbitar, skärvsten och bitar av bränd lera. Kända gårdsgravfält och gravar vid boplatser som här i Edsfors härrör i Hälsingland oftast från romersk järnålder och folkvandringstid.

I Skandinavien är stensättningar forntidens vanligaste gravöverbyggnad och förekommer från yngre bronsåldern till yngre järnåldern. Stensättningarna består av packad sten lagda i lager och har ofta en kantkedja. De kännetecknas av en flack profil och är ibland täckta av ett lager jord eller sand. Det finns olika former av stensättningar. Vanligast är den cirkelrunda formen, men det förekommer även rektangulära, kvadratiska och triangulära former. Dessutom finns även ofyllda stensättningar med enbart kantkedja.

Triangulär stensättning.

HITTA HIT

Åk E4:an till Jättendal. Sväng mot Mellanfjärden vid korsningen väg 307 Bergsjövägen/E4:an. Fortsätt 1 km och sväng vänster vid skylt Mellanfjärden. Efter cirka 4 km, sväng vänster mot Kvarnmon och följ vägen 300 m till repslugeriet. Gravområdet ligger på höger sida om vägen, cirka 150 m bort..

LÄSTIPS

Liedgren, Lars. 1992. **Hus och gård i Hälsingland**. En studie av agrar bebyggelse och bebyggelseutveckling i norra Hälsingland Kr. f. – 600 e.Kr. Umeå universitet.

MAKTCENTRUM I NORDANSTIG

Under järnåldern kunde fartygen segla in till Jättendal via en lång havsvik som smalnade av till ett trångt sund, innan den åter vidgade sig i centrum av den gamla bygden kring nuvarande Jättendalsjön. Här är Kungshögen i Jättendal belägen, och en något mindre storhög bredvid (RAÄ Jättendal 15:1 och 15:2). De är belägna mellan den medeltida kungsgården och hembydsgården. Gamla källor berättar att det också funnits ett gravfält i närheten. Kungshögen uppfördes sannolikt under äldre järnålder, och den är 23 meter i diameter och 2,5 meter hög. Dess storlek tyder på att en betydelsefull person har begravts här.

Storhögar i Hälsingland hittar man främst i Jättendal, Hög, Hälsingtuna och Norrala, det vill säga de socknar som under lång tid var politiskt ledande i Hälsingland. Dessa bebyggelsecentra i de gamla folklanden Alir, Sunded och Nordanstig är kopplade både till storhögar och till de medeltida kungsgårdarna. Kungsgårdarna var ett slags förvaltningscentrum för centralmakten och tillhörde kungen.

Man utgår även från att tingsplatsen i det gamla Nordanstig legat i detta område.

En kyrka byggdes i Jättendal vid 1100-talets mitt, på samma plats som den nuvarande kyrkan. Denna medeltida kyrka hade ett försvarstorn riktat mot vattnet. Vid Jättendals nuvarande kyrkas västra ingång finns en runsten (RAÄ Jättendal 20:1) uppställd.

Runsten vid Jättendals kyrka.

HITTA HIT

Kör E4:an till Jättendal. Sväng mot Mellanfjärden i korsningen väg 307 Bergsjövägen/E4:an. Fortsätt rakt fram cirka 1 km. Sväng vänster vid skylt mot Hembydsgård. Kör cirka 300 meter. Storhögar ligger strax norr om Hembydsgården. Runstenen står vid Jättendals kyrka.

Runstenen är ristad på 1000-talet e.Kr. av en av få kvinnliga runristare. Korsen som är inristade visar att kristendomen kommit till trakten. Inskriften betyder; "Åsmund och Fartågn de reste denna sten efter Torkel, sin fader, på Vattrång. Gunnborga den goda ristade denna". Stenens ursprungliga placering är inte känd, men stenen var inmurad i kyrkan på 1600-talet. När den nya kyrkan uppfördes 1802 kom stenen till användning som trappsten. År 1856 restes den på kyrkogården och sedan 1945 står den på nuvarande plats.

Inskrifterna på runstenarna visar att de restes av de lokala storbönderna eller stormanna-ätterna. I flera fall markerar de säkerligen de efterlevandes rätt till den angivna egendomen eller det område där runstenen stod. Inskrifterna är viktiga källor och berättar om vikingatåg och handelsfärder till främmande länder, men även om livet därhemma. Runstenarna vittnar om hög materiell och andlig kultur vid den förhistoriska tidens slut. Hälsinglands runstenar är ristade antingen med vanliga runor eller med stavlösa runor, de så kallade hälsingerunorna. Samtliga kända runstenar med stavlösa runor finns i nordöstra Hälsingland.

Kungshögarna i Jättendal.

LÄSTIPS

Brink, Stefan. 1990. **Sockenbildning och sockennamn.** Studier i äldre territoriell indelning i Norden. Uppsala universitet.

Brink, Stefan. 1994. **Hälsinglands äldsta skattelängd: hjälpskattelängd "Gärder och hjälper" från år 1535.** Uppsala.

Liedgren, Lars. 1992. **Hus och gård i Hälsingland.** En studie av agrar bebyggelse och bebyggelseutveckling i norra Hälsingland Kr. f. – 600 e.Kr. Umeå universitet.

von Winblad, Walter. 1910. **Helsingeminnen.** Söderhamn.

GRAN OCH JÄTTHOLMARNÄ

De flesta av de 22 registrerade fornminnena pÅ ön Gran utanför Gnärps kust utgörs av skjutskårar och tomtningar. Här finns även en labyrint som enligt fornminnesregistret är anlagd pÅ 1870-talet. Labyrinter pÅ säsongsfiskeplatser är mestadels belägna pÅ låg höjd över havet, vilket visar att de är relativt sent anlagda.

Lämningarna efter de enkla bostäder som användes vid säljakt och fiske kallas tomtningar. De tomtningar som ligger i oskyddat läge pÅ omkring 10 meter eller högre över havet, anser man ha med säljakten under järnålder/tidig medeltid att göra. De mera skyddade och lågt liggande pÅ 5 meter eller lägre är kopplade till fisket från medeltid och senare.

De skjutskårar som finns pÅ ön är anlagda i klappersten och har använts vid säljakt. De flesta består av en så kallad sälgång, det vill säga en krypgång med vallar, ett gömsle och en sälsten, vilket är en strandnära sten där sälen vilade. Vissa lämningar bestående av vallar och stolphålsliknande rösen i klappersten, kan sannolikt kopplas till fågelfångst.

Jättholmarna utanför Mellanfjärden i Jättendal består av två öar; Västerön och Österön. Liksom pÅ Gran finner man framförallt lämningar efter fiske och säljakt. Ett flertal lämningar efter tomtningar, husgrunder, båtlämningar och gistvallar har hittats. PÅ gistvallen hängdes fisknäten upp pÅ träställningar för att torka.

Vid den högsta punkten pÅ Österön finns ett tiotal så kallade ”grootomtningar”, med ursprung i den yngre järnåldern. Över gropen har förmodligen ett skinttäkt fungerat som tak. Husgrunder kan urskiljas från tomtningar bland annat genom en mer regelbunden form, en mäktigare vall av sorterade stenar och resterna av en spismur. Stolprösen pÅ klapperstenfältet tyder pÅ fågelfångst med nät.

PÅ Västerön, i närheten av den så kallade ”Aborrdövan”, ligger en ödekyrkogård. I dess närhet, i nordvästlig riktning finns stenar utlagda i form av en kompassros. Man tror att dessa användes av gångna tiders sjöfarare för rikttningsbestämning. PÅ Jättholmarna finns tre stycken. PÅ öarna finns idag två fiskelägen, Lathamn och Gammelhamn, vilka har anor från medeltiden.

Gammelhamn pÅ Jättholmarna..

HITTA HIT

Båtturer till öarna kan bokas via Turistbyrån i Jättendal. Turerna avgår från Mellanfjärden. Karta över öarna med utmärkta fornminnen/lämningar finns i skrifterna som nämns under Lästips nedan.

LÄSTIPS

Hammare, Anders. 2005. Jättholmarna. Från forntid till nutid. Mellanfjärden.

Blennå, Inga. 2007. Gran – en ö i Gnärps socken. Rapport Länsmuseum Gävleborg 2007:03.

**NORDANSTIGS
KOMMUN**

www.nordanstig.se

www.lansstyrelsen.se

**NORDANSTIG
TURISM**

Norra Hälsingland

www.upplevnordanstig.se